

Aynurə Cəfərova
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ FONEM, QRAFEM VƏ TƏLƏFFÜZ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: fonem, qrafem, hərf, heca prinsipi

Keywords: phoneme, grapheme, letter, syllabic principle

Ключевые слово: фонема, графема, буква, синлабический принцип

Hər bir dil səsi (fonem) yazıda müəyyən hərf və hərf birləşmələri vasitəsi ilə göstərilir, işarə edilir. Bu və ya digər dilin yazısında həmin dilin fonem sistemi ilə bağlı işlənən hərlərin müəyyən qaydada düzülüşü əlifba adlanır. Belə ki, əlifba dildəki sözlərin yazılışını nəzərə almadan ayrı-ayrı fonemlərin xüsusi hərlərlə, işarələrlə göstərilməsinə xidmət edir. Yazılı dildə bir çox sözlərin xüsusilə təkhecalı sözlərin yazılışında dil səsləri və hərlər demək olar ki, tamamilə bir-birinə uyğun gəlir, yəni bir səs bir hərf vasitəsi ilə göstərilir. Məsələn: let, pot, hot, left və s. [4, s.219-228].

Əgər hər bir fonem sözdə müvafiq qrafemlə əks olunursa, sən/siz bu cür yazıya fonetik və ya fonematik yazı deyilir. Fonetik yazı, bütün yazı sistemləri içərisində ən ideali hesab oluna bilər. Belə hallarda hər bir fonemi (səsi) yazıda ona müvafiq olan qrafemlə (hərflə) göstərmək heç bir çətinlik yaratmır. Belə ki, səsləri yazıda göstərmək üçün əlifbadakı hərləri yaxşı tanımaq, bəlkə də kifayət edərdi. Görkəmli fransız yazıçı-filosofu M.F.Volterin dediyi kimi- "Yazı - səsin rəsmlə verilməsidir; nə qədər çox oxşasa, o qədər yaxşıdır." Əgər səslər və hərlər arasında münasibət bütün hallarda oxşar və sadə olsaydı, xarici dildə oxuyub yazmaq, bəlkə də, çox asan olardı. Amma ingilis dilində əlifbadakı hərlər və dildəki fonemlər arasındakı münasibət belə sadə deyildir. Belə ki, sözlərin əksəriyyətində, bir fonem ona müvafiq olmayan tamamilə başqa bir hərf və hərf birləşməsi ilə ifadə oluna bilər. İngilis dilində əlifbadakı hərlərin sayı dildəki səslərin sayından çox azdır. Lakin, həmin hərlər dildəki bütün səsləri müxtəlif üsullarla göstərməyə imkan verir. Burada hərlərlə yanaşı müxtəlif diakritik(nişanlayıcı) işarələrdən də istifadə olunur. İngilis dilində belə funksiyaları oxunmayan hərlər, hərf birləşmələri, qoşa samit hərlər yerinə yetirir [6, s.11].

Yazıda hərlərlə səslərin münasibətindən irəli gələn bir sıra mühüm xüsusiyyətlər vardırki, düzgün yazı, oxu və tələffüz vərdişlərinə yiyələnməkdə onların rolu böyükdür. Yazı qaydalarının qrafika adlanan sahəsində belə xüsusiyyətlərdən bəhs edilir. Qrafika çox geniş bir anlayışdır. Linqvistik mənada qrafika dedikdə şifahi nitqin yazıda ifadəsi üçün əlifbadakı hərlərdən istifadə qaydaları və hərlərin cizgilərlə göstərilməsi nəzərdə tutulur. Qrafika bu və ya digər dildəki fonem və fonem birləşmələrini fonetik mövqedən asılı olaraq əlifbadakı hərlər vasitəsilə göstərilməsindən ibarət qaydalar toplusudur. Beləliklə əlifbadakı hərlərlə dildəki fonemlərin münasibəti, bu və ya digər hərfin yazıda hansı səsi, səs birləşməsini göstərməsi, necə oxunması və bütövlükdə qrafik prinsiplər və qaydalar qrafikanın

əsas obyektini təşkil edir. Qrafikanın əsas və başlıca prinsipi sözlərin bir mənalı oxunmasıdır. əgər eyni bir yazılış iki cür oxunursa bu qrafikanın çatışmayan cəhətidir. İngilis dilində bəzən bu prinsip pozulur yəni bir yazılış forması iki cür oxunur. Məs: bow, row, tear və s. [6, s.12].

Şifahi dilin əsasını səslər təşkil edirsə, yazılı dilin əsasını isə qrafik formalı işarələr-hərflər təşkil edir. Dil hansı formada (şifahi, yazılı) olursa olsun, o həmişə müəyyən səs örtüyündə mövcuddur. Nitq psixologiyası belə bir faktı təstiq edirki, insan yazı yazarkən və ya səssiz halda oxuyarkən, sözlər, cümlələrin tələffüzü, intonasiyası, yazanın və ya oxuyanın beynində mövcud olur. Amma səslə oxu və ya danışmaq zamanı, cümlələrin səslənməsi, onların akustik obrazları aşkar formada təzahür edir. Bu baxımdan dil laboratoriyası sisteminin yaradıcılarından biri olan Yaponiyanın << Sony >> korporasiyası belə qənaətə gəlmişdir ki, << Language is a basically sound. >> [5, s.7].

Dil səsləri dilin mövcudluq formasıdır. Danışqıda və ünsiyyət prosesində artikulator-akustik cəhətdən sayca çoxlu müxtəlif çalarlı səslər tələffüz edilir. Danışqıda sayca çoxluq təşkil edən belə səslər fon və ya səs adlanır.

Səslər konkret situasiya ilə bağlı olsalar da, onların hər birinin işlənməsi müəyyən fonetik amillərdən asılı olur. Məsələn, ingilis dilində [t] samiti müxtəlif mövqələrdə, müxtəlif formalarda (apikal, diş, yuvaqarxası, nəfəsli, dodaqlanan və s.) təzahür edir. Səslərin müxtəlif fonetik mövqələrdə müxtəlif artikulator-akustik formalarda təzahürü variant və allofon adlanır. Variant və allofonların sayı fonlara nisbətən azdır. Lakin danışqıda sayca daha məhdud olan (yəni təkə, bircə olan) səslər vardır ki, onlar sözlərin mənasını və qrammatik formaları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir. Məsələn: man-men; pin-pen; advice-advise və s.

Dildə sözləri, söz formalarını, qrammatik formalar da daxil olmaqla bir-birindən fərqləndirən belə səslər fonem adlanır. Məsələn, ingilis dilində 44 fonem vardır.

Dilin yazılı formasında danışmaq prosesində tələffüz edilən bütün səslər deyil, yalnız bir qrup səslər (fonemlər) işarə edilib yazılır. Sözlərin yazılı formalarında hər bir fonem, bir hərf və ya hərf birləşmələri ilə göstərilir. Yazıda hər bir fonemin göstəricisi olan hərf və hərf birləşmələri qrafem adlanır. "Qrafem" yunan sözüdür, mənası "yazıram" deməkdir. Qrafem yazılı nitqin ən kiçik fərqləndirici vahididir. İngilis dilində homofon, yəni eyni səslənən sözlər yazıda qrafemlər vasitəsilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn: meet-meat-mete. Hərflərlə qrafemlər arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Belə ki, hər bir hərf bir qrafemə uyğun gələ də, gəlməyə də bilər. Məsələn: «jump» sözündə 4hərf, 4 qrafem, 4 fonem var. Burada hərf və qrafem kəmiyyətcə bir-birinə uyğun gəlir. Lakin «through» sözündə hərf və qrafemlərin sayı bir-birinə uyğun gəlmir. Bu sözdə 7 hərf, 3 qrafem və 3 fonem vardır. İngilis dilində 24 samit fonemi vardır ki, onları yazıda göstərmək üçün 56 qrafemdən, 20 saiti isə yazıda işarə etmək üçün isə 88 qrafemdən istifadə edilir. [5, s.8].

İngilis dilində sait fonemləri yazıda aşağıdakı qrafemlər vasitəsi ilə ifadə edilir:

a, e, i, o, u, y; aa, ae, ai, ao, au, ay, ea, ee, ei, eo, eu, ey, ia, ie, oi, iu, oa, oe, io, oo, ou, oy, ue, ui, uo, uy, ya, ye, yo; aw, ew, ow; ar, er, ir, or, ur, yr; aou, aye, eau, eue, eye, ieu, oeu, uoy; aar, air, aor, are, arr, aur, ear, eer, eir, ere, err, eur, iar,

ier, irr, ior, ire, oar, oer, oor, oir, ore, our, ure, urr, yre; igh, aigh, augh, eigh, ough, aire, arrh, ayor, ower, yrrh. [3, s.157].

Qrafemlər birin birə və ikinin, üçün dördün birə münasibətini ifadə edir. Bu o deməkdir ki, bir fonem bir qrafemlə, bir qrafem isə bir hərfə uyğun gələ bilər. Məsələn: bat sözündə üç fonem, üç qrafem və üç hərf var. Lakin əksər hallarda bu nisbət pozulur. Belə ki, fonem və qrafemin sayı hərflərin sayına uyğun gəlmir. Məsələn: eight sözündə iki fonem /eɪ/, /t/, iki qrafem <eigh>, <t> və beş hərf vardır. E-i-g-h-t. [6, s.54].

Fonemlərin qrafik şərti işarələri maili mötərizədə, qrafemlər üçbucaq, səslər kvadrat mötərizədə, hərflər isə dırnaqda göstərilir. Məsələn, "through" sözündə 7 hərf "t", "h", "r", "o", "u", "g", "h", 3 qrafem <th>, <r>, <ough>, 3 fonem /θ/, /t/, /u:/ və 3 səs [θ], [r], [u:]. [3, s.158].

İngilis dilində sözlərin yazılışı ilə oxunuşu arasında kəskin fərq yaradan amillərdən biri də bir fonemin bir neçə qrafemlə göstərilməsi və ya bir qrafemin bir neçə fonemi ifadə etməsidir. Buna görə də, fonemləri az qrafemli və çox qrafemli olmaqla iki qrupa bölmək olar.

İngilis dilində sait fonemlərin əksəriyyəti bir, iki deyil, bir neçə qrafemlə ifadə olunur. Belə ki, [i:] fonemi vurğulu hecda səkkiz qrafemlə ifadə edilir: <e>, <ee>, <ea>, <ie>, <ei>, <i>, <ae>, <oe>. Məsələn: me, see, bean, piece, machine, people və s.

Qısa [ɪ] fonemi vurğulu və vurğusuz hecalarda səkkiz qrafemlə ifadə edilir: <i>, <y>, <ey>, <e>, <a>, <ui>, <ie>, <ai>. Məsələn: bit, penny, monkey, before, village, guilt, captain və s.

[ə] fonemi vurğusuz hecda aşağıdakı qrafemlərlə ifadə olunur. <er>, <or>, <ar>, <a>, <e>, <o>, <ou>, <our>, <ur>, <eur>, <oi>, <yr>. Məsələn: driver, doctor, beggar, ago, student, obtain, nervous, colour, survive və s.

[ɜ:] fonemi vurğulu hecda yeddi qrafemlə ifadə edilir: <er>, <ir>, <ur>, <yr>, <ear>, <or>, <our>. Məsələn: serve, fir, fur, syrtis, earth, work, journey.

[aʊ] diftonqu üç qrafemlə ifadə olunur. <ou>, <ough>, <ow>. Məsələn: out, bough, now.

[oʊ] diftonqu altı qrafemlə ifadə olunur. <o>, <oe>, <oa>, <ou>, <ough>, <ow>. Məsələn: so, foe, oak, soul, though, grow.

[aɪ] triftonqu dörd qrafemlə ifadə edilir. <ire>, <iar>, <ier>, <ia>. Məsələn: fire, liar, dialect və s.

[aʊə] triftonqu iki qrafemlə ifadə olunur. <our>, <ower>. Məsələn: hour, power. [6, s.74-84].

İngilis dilində samitlər sistemini qrafik formada ifadə etmək üçün 56 qrafik simvoldan istifadə edilir. Samit fonemləri yazıda ifadə edən qrafemlər aşağıdakılardır:

b, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, w, x, z; ch, ck, cz, gh, gm, gn, kh, kn, mb, mn, ng, ph, pn, ps, pt, rh, sc, sh, th, wh, wr, zh, ff, ll, ss; ce, ge, gu, qu, cch, sch, tch, cqu, dge, phth, ngue. [3, s.157].

Sait fonemlərdən fərqli olaraq samit fonemlərin çoxu bir qrafemlə ifadə edilir. İngilis dilində [p, b, t, d, m, n, w, r, j, l] fonemləri bir sadə qrafemlə ifadə edilir. Bununla belə [p] fonemi hiccough sözündə <gh> qrafemi, [t] fonemi xüsusi

adlarda <th> qrafemi [Thomes, Thomas], [v] fonemi Stephen, nephew sözlündə <ph> qrafemi ilə ifadə edilir.

[k] fonemi altı qrafemlə ifadə edilir. <k>, <c>, <ck>, <ch>, <x>, <qu>. Məsələn: king, car, back, chemist, box, quick. Bunlar içərisində [k] fonemini ən çox ifadə edən <k>, <c>, <ck>, <x> qrafemləridir. Lakin [k] hərfi "n" qarşısında oxunmur. Məs: know, knight və s.

[g] fonemi beş qrafemlə ifadə edilir. <g>, <gu>, <gh>, <x>, <ng>. Məs: gate, guide, ghost, exam, English. Bunlar içərisində g fonemini ən çox ifadə edən g qrafemidir.

[s] fonemi beş qrafemlə ifadə edilir. <s>, <c>, <sc>, <sch>, <z>. Məs: send, city və s.

Bunlar içərisində [s] fonemini ən çox <s> və <c> qrafemləri ifadə edir.

[z] fonemi iki qrafemlə ifadə edilir. <s>, <z>. Məs: beds, zoo.

[h] fonemi iki qrafemlə ifadə olunur. <h>, <wh>. Məs: hand, who və s.

Bunlar içərisində [h] fonemini ən çox ifadə edən [h] qrafemidir.

[ŋ] fonemi <ng> qrafemi ilə ifadə olunur. Məs: long, sing və s.

[f] fonemi üç qrafemlə ifadə olunur. <f>, <ph>, <gh>. Məs: fine, photo, enough.

[ʃ] fonemi on qrafemlə ifadə olunur. <sh>, <ch>, <s>, <ssi>, <si>, <ci>, <ce>, <sci>, <ti>, <x>. Məs: wish, machine, sure, version, section və s.

[ʒ] fonemi beş qrafemlə ifadə edilir. <ge>, <si>, <zi>, <ti>, <s>. Məs: rouge, measure və s.

[tʃ] fonemi dörd qrafemlə ifadə olunur. <ch>, <tch>, <ç>, <ti>. məs: match, question.

[dʒ] fonemi üç qrafemlə ifadə olunur. <j>, <g>, <dge>. Məs: joy, large və s. [6, s. 58-60].

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilində düzgün tələffüz, oxu və yazı vərdişlərinin aşılmasında fonem, qrafem, hərf və səslər arasındakı əlaqəli münasibətlərin şüurluq prinsipi əsasında öyrənilməsinin mühüm praktik əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A, Babayev S, Zeynalov F.H. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı, 1996
2. Babayev S, Qarayeva M. English phonetics. Bakı, 2004
3. Leontyeva S.F. A theoretical course of English phonetics. M., 1988
4. Vassilyev V.A. English phonetics (a theoretical course) 1970
5. Zeynalov F.H. Practical English Phonetics Book I, Bakı, 2007
6. Zeynalov F.H., Hüseynova Z.Ə. Pronunciation and Spelling in English. Bakı, 1998

Summary

Phoneme, grapheme and pronunciation relations in the English language.

The article deals with the phoneme, grapheme relations and its influence to the good pronunciation. In the article an attempt is made to study pronunciation in connections of phoneme, grapheme relations.

Резюме

Отношения фонем, графем и произношения в английском языке

В статье рассматриваются связи фонем, графем и их влияние на хорошее произношение. В статье сделана попытка изучения произношения по отношению к фонемным и графемным связям.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.K.Alırzəyeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetika kafedrasının
31.01.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.02.2017